

Др Душан Љ. Кашић

Грчко-српска црквена симбиоза у северној Далмацији од XV до XVIII в.

О грчким колонијама у градовима Јадранског приморја писано је до сада доста, али је махом истицан значај далматинских Грка као трговаца и војника (стратиота) у служби Млетачке Републике. О верском и црквеном животу тих Грка и њиховој симбиози на том пољу са православним Србима, који су се од XIV и XV века, појединачно и у групама, досељавали у северну Далмацију, па се постепено спуштали и у приморске градове, писано је понајвише успут. Међутим, како је та грчко-српска црквена симбиоза била од великог значаја у чувању Грка и Срба од верске и етничке асимилације, а значајна је и по својим последицама у културном животу овог подручја, сматрамо за корисно да јој посветимо одговарајућу пажњу.

У овом раду разматраћемо постављени проблем у времену кад је Млетачка Република владала далматинским Приморјем (1409—1797), специјално далматинским градовима у којима су и биле формиране грчке колоније. Имајући у виду националну историју грчког народа, то је време од постепеног и коначног пада Византије до назирања светла слободе почетком XIX века и стварања нове политичке ситуације у овом делу Европе и на Блиском Истоку. Да би се пак боље схватила збивања у том периоду, потребно је подсетити на најважније раније догађаје и факторе који су у многome условљавали развој каснијих збивања о којима је овде реч.

I

Грчке колоније по градовима Јадранског приморја су врло старе. У верском и црквеном погледу оне су одувек припадале источном хришћанству и јурисдикцији цариградског патријарха. Кад је у X и XI веку хрватско и романско становништво Далмације потпуно примило латински обред и потчинило се јурисдикцији Римске цркве, Грци по далматинским градовима остадоше уз грчки обред и уз Цариградску патријаршију. После 1180. године, кад смрћу византијског цара Манојла Комнина коначно престаје власт Византије у Далмацији, извршиће се коначно раслојавање између припадника латинске, тј. римске цркве и црквених општина далматинских Грка

којима су касније са копна пристизали у приморске градове, као појачање, православни Срби. Најјаче грчке колоније налазиле су се тада у Задру и Сплиту, а нешто слабије у Шибенику и у Макарској.

О црквеном животу ових колонија подаци су нам оскудни и недовољно поуздани. Далматински епископ Симеон Кончаревић у свом „Летопису“, писаном половином XVIII века, којим се служио епископ Никодим Милаш,¹ каже да су Грци имали у Задру цркве св. Антонија, св. Стефана, св. Платона и св. Димитрија; у Сплиту цркву Успенија пресвете Богородице и св. Киријака; у Шибенику цркву св. Параскеве, а у Макарској цркве св. Панкратија и св. Борба. Али, услед распламсалог фанатизма припадника латинске цркве после првог крсташког рата (1096—1099), за време мађарске управе Далмацијом, била је већина ових грчких цркава византијског обреда одузета и уступљена латинима. Тако је у Сплиту од православних одузета црква св. Киријака, а у Задру цркве св. Платона, св. Антонија и св. Стефана и претворене у латинске цркве.² На једном сабору латинских епископа, одржаном у Сплиту 1185, православни су проглашени јеретичима и предани анатема, а световне власти су задужене да гоне све оне који на богослужењу помињу цариградског патријарха. Пад Цариграда и оснивање Латинског царства (1204) још више су погоршали ситуацију далматинских Грка. Одузете су им готово све цркве. Од тада се помиње још само црква св. Параскеве у Шибенику.³

Најбројнија грчка црквена општина била је тада у Шибенику. Да би се одупрли прозелитизму латинске цркве, шибенички Грци су одмах по рестаурацији Византије (1261) послали у Цариград свога угледног грађанина Николу Георгијадиса к патријарху Јосифу да га упозна са тешким приликама у којима се налазе и да затражи заштиту. Црква св. Параскеве остала им је заиста још неколико деценија, али кад је почетком XIV века у Шибенику основана латинска епископија, епископ Мартин одузе 1314. Грцима и ову последњу њихову богомољу.⁴ Тако ће Грци на читавом Приморју остати без својих храмова. Од тада ће грчки свештеници у овим градовима окупљати верне на молитву у своје домове. У Сплиту се тада помињу свештеници Герасим, Јосиф и Никола Капукис са Крфа, а у Шибенику Севастијан Мемхијадис.⁵

Судбина далматинских Грка била би од тада, у црквеном погледу, још трагичнија, да се у Немањинској Србији, која је у Зети и Хуму излазила на Море и граничила се млетачком и мађарском Далмацијом, није појавила аутокефална и по византијском узору

¹ Е(пископ) Н(икодим) М(илаш), Православна Далмација, Нови Сад 1901, 115, (даље ПД).

² Исто, 116. У једном задарском катастику из двадесетих година XV века помињу се цркве св. Платона (као манастир), св. Стефана и св. Димитрија, разуме се, већ као латинске (S. Antoljak, Zadarski katastik 15. stoljeća, Starine 42, 1959, 347, 376, 377, 402). За цркву и манастир св. Платона зна се да су касније били у саставу манастира св. Доминика, а црква св. Димитрија је сматрана за врло стару (Bianchi, Zara christiana, Zara 1879, I, 415—416, 435—442).

³ ПД 122.

⁴ Сплитски Грци остали су без своје цркве Успенија пресвете Богородице 1185, а после склапања Лионске уније (1274) одузета је и од задарских Грка њихова последња црква св. Платона (ПД 150—152).

⁵ ПД 152—153.

добро организована Српска црква и да нису ускоро почеле миграције српског становништва из Хума и Босне уз Динару према северној Далмацији. Хрватски историчар Иван Лучић (Joannes Lucius, 1604—1679) говори да ти Срби почеше служити као војници бану Младену Шубићу (1312—1322) и да се из планинских предела почеше спуштати у равнице, те помешани са Хрватима почеше обрађивати поља. Њихов број је растао те овладаше и многим пољима приморских градова.⁶ Даљој афирмацији православља у северној Далмацији допринела је удаја Јелене, сестре цара Душана, за моћног хрватског бана Младена Шубића (1347) и долазак Душанових војничких посада у градове Клис и Скрадин,⁷ а затим присуство православних монаха, духовника ове принцезе и њених посада, и напослетку, оснивања двају православних манастира, Крупе (1317) и Крке (1350).⁸ Све то говори да је православна црква у Далмацији постајала фактор с којим се морало да рачуна.

У Скрадину, којим је 1348—1356. управљала Јелена Шубић и у коме се налазила неко време српска царска посада, био је организован православни црквени живот. Кончаревићев Летопис говори да је кнегиња имала на свом двору духовника Руфина и да су к њему дошла још тројица калуђера из Палестине, свакако из манастира св. Михаила и Гаврила, који је тамо саградио српски краљ Милутин. Јелениним настојањем саграђена је у Скрадину 1348. црква св. Јована Крститеља,⁹ а Руфин је са двојицом од оних палестинских калуђера основао 1350. манастир Крку, за чију прву изградњу је дала новац Јелена и тако постала ктитор овог манастира.¹⁰ Шибенички Грци, пошто нису имали своје цркве, одлазили су у Скрадин на богослужење иако је оно било обављено на словенском језику, али — било је православно.¹¹ То је био почетак црквене симбиозе у северној Далмацији између остатака старих грчких колонија и православних Срба који су почели да долазе на ово подручје.

Досељавање нових група православних Срба у Далмацију, у времену кад је њоме управљао босански краљ Твртко I (1371—1391), стварало је већ компактнија српска насеља у залеђу далматинских градова, а многе занатлије су добро примљени и у самим градовима, где су нашли скромне остатке некада бројних грчких колонија, чији је црквени живот био сасвим пригушен.

⁶ »Questo nome di **Vlahi** non comparisce citato nei dalmati documenti avanti l'anno 1300. Erano essi pastori ne' paesi montani della Bosnia, e quando principiarono a prestar servigi militari a Mladino Bano di Dalmatia, Croazia e Bosnia (verso la fine del secolo XIII) hanno potuto scendere al piano e, misti ai Croati, coltivar le campagne. Di tal modo moltiplicandosi, infestarono anco gli agri delle città marittime, e come i re d'Ungheria abbiano dovuto per codesta ragione reprimerli, dicesi nella cronaca patria« (Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia di Giovanni Lucio Traguriense, Trieste 1896, I. VI c. I, p. 668).

⁷ Лиречек — Радонић, Историја Срба, Београд 1952, I, 235; II, 111—112; С. Бирковић, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 122—123.

⁸ ПД 140—141; Д. Кашић, Манастир Крупа (историјски преглед), Манастир Крупа, Београд 1968, 8—10.

⁹ За ову цркву пише 1754. проведитор Гримани да је за време Турака уништена (Милаш, Documenta spectantia historiam orthodoxae dioeceseos Dalmatiae et Istriae a XV usque ad XIX saeculum, I, Jaderae 1899, 330).

¹⁰ ПД 138.

¹¹ ПД 138—154.

Продирањем Турака на Балканско полуострво почињу перманентне миграције балканског хришћанског становништва. Грци и Срби били су први на удару. У току постепеног турског освајања грчких територија многи су Грци, од 1416. до 1467, прешли под власт Млетачке Републике, имућнији да би се емиграцијом спасли од турске пљачке, а сиромашни да би нашли боље услове за живот. Имућнији су се у новој средини одавали трговини и занатима, а остали су махом ступали у млетачку војну службу као лаки коњаници, образујући посебне војне формације под именом стратија. Ови су војници (стратиоти) били Републици потребни ради учвршћења њених позиција, које је од 1409. до 1420. стекла у Далмацији задобијањем свих приморских градова сем Дубровника и свих острва сем Крка.¹² Емигрирали су и Срби, не само из области које су већ пале под Турке, него и из крајева у којима се очекивала турска најезда и страдање. И овде су емигрирали најпре имућнији са својом покретном имовином. За њима се наставља емиграција уплашеног народа, у масама или појединачно, из крајева које су већ заузели Турци због тешких зулума и пореза, а нарочито због „данка у крви”. Масовно бежање српског и хрватског народа из Босне и Херцеговине ојачало је нарочито од 1468. године. Тада је ојачао словенски живаљ у Далмацији. Али, тај прилив ће ускоро бити заустављен турским упадима на ово подручје са кога су Турци одводили много робље, а спречавали емиграцију хришћана са свог подручја на подручје Републике светог Марка.¹³

После пада Цариграда (1453) и млетачких поседа на Леванту и Пелопонезу (1500—1540) у турске руке, а касније, после пада Кипра (1563) и за време дугог Кандијског рата (1645—1669), била је емиграција грчког становништва још више појачана. Тада су се многе грчке породице населиле како у самој Венецији, тако и у далматинским градовима Задру, Шибенику, Скрадину и на острву Хвару и у тим местима, као и у Венецији, оснивали своје православне црквене општине,¹⁴ готово увек у заједници са Србима. Међутим, већ од почетка, наилазили су православни Грци и Срби на тешкоће у организовању свог црквеног живота, јер је Млетачка Република била римокатоличка држава, која је подржавала прозелитичка настојања Римске цркве. Утицај папске курије био је у Републици толико јак да се она често морала одрећи својих сопствених политичких и економских интереса да би задовољила жеље Курије. Кроз читаву своју историју Млетачка Република се, у погледу својих православних грађана, Грка и Срба, налазила као у процепу између својих интереса, који су захтевали да ови корисни грађани буду задовољни, и жеље

¹² Ј. Томић, Насеље у млетачкој Далмацији 1409—1797, Ниш 1915, I, 3—4.

¹³ Исто, 24—26.

¹⁴ D. Berić, Pravoslavni manastir sv. Venerande u Hvaru, Bilten Historijskog arhiva komune hvarske, God. I, broj 1, Hvar, sept. 1959, 6. Фарлати помиње 1556. и 1557. групу стратиота у Трогиру (Illyricum sacrum III, 415).

Римске курије, која је интимно била на срцу и млетачким властима, да ови „шизматичи“ буду приведени у крило Римске цркве.¹⁵

Први покушаји на организацији православног црквеног живота учињени су у самој Венецији у другој половини XV века, али је та акција наишла на оштар отпор Римске курије. Једино благодарећи томе што су венецијански православци били важан фактор у националној привреди и војсци, Република је била приморана да у погодном моменту добије папску сагласност и одобри православнима да саграде у Веницији своју цркву. Било је то 1514. године.

У венецијанској православној општини било је поред Грка и доста Срба (Славон тјестеи Сервон). За ове венецијанске Србе вели Велудос да су одавно сачињавали у Венецији засебну општину (братство, аделфотис), да су по њиховом примеру и Грци основали своју општину, а у време кад су тражили да им се одобри градња цркве били су и Грци и Срби уједињени у једну општину. Међу четворицом првих тјутора ове православне општине била су двојица Цариграђана (стратиотски официр Теодор Палеолог и Павле Корес), један Србин из Зете (Андрија Зећанин) и један Крићанин (Матеја Барело).¹⁶ Црква је била саграђена, и 1527. у њој је отпочело богослужење. Али, како је то била мала црква, отпоче млетачка православна општина 1536. да гради нову репрезентативну цркву, која је била готова тек 1573. године.¹⁷

У Млетачкој Републици, као и на римокатоличком Западу уопште, сви православни су због источног, византијског, грчког обреда и вероисповедања називани Грцима. Зато ће и млетачке власти називати грчкима не само грчке, или мешовите грчко-српске црквене општине, већ и оне које су биле чисто српске, као и поједине Србе.

То је ушло и у народни говор, те су православни Срби у далматинском Загорју због своје „грчке“ вере називани „гркаћи“, од чега се до данас у том крају за православног Србина задржао шаљиви и помало подругливи надимак „рκαћ“.^{17a}

За православне у Млетачкој Републици поставио је цариградски патријарх 1577. посебног епископа. Био је то ранији честити млетачки парох Гаврило Север, који је пре две године изабран и посвећен за епископа Филаделфије у Лидији. Он је и као млетачки епископ задржао ту титулу. Њу су носили и каснији млетачки архиепископи све до пропасти Републике. О верском и црквеном животу Срба у

¹⁵ »Bald war die Inselrepublik in innigen Beziehungen zum päpstlichen Stuhle, bald trat ihm feindselig entgegen und suchte in ihren Gesetzen seinen Einfluss zu beschränken« (I. Hergenröther, Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte II, Freiburg im Breisgau 1877, 143; cf. 128—129, 133—134).

¹⁶ Ιωανν. Βελουδος, Ελληνων ορθοδοξων αποικια εν Βενετια, Venezia 1893, 26, цит по ПД 234.

¹⁷ ПД 239.

^{17a} С. Матавуљ, Биљешке једног писца, Београд 1939, 49; М. Радека, Прилози о споменицима културе код Срба у сјеверној Далмацији и Дубровнику, Алманах: Срби и православље у Далмацији и Дубровнику, Загреб 1971 (даље: Радека, Прилози), 160. „Овдје се вјерска припадност углавном поклапала са националном. „Српска нација“ било је исто што и „Грчка нација“, то јест припадник православне вјероистовјести“ (Гл. Станојевић, Нешто о Србима у Далмацији у другој половини XVIII вијека, Историјски гласник 1, Београд 1955, 87).

далматинском Загорју водили су бригу оближњи епископи, а после обнове Пећке патријаршије (1557) митрополит дабробосански преко настојатеља манастира Крке.

Док су међу православним Грцима у Венецији водећу улогу имали имућни трговци и привредници, у далматинским приморским градовима били су првобитно бројнији војници, стратиоти и морнари. Њихов економски потенцијал био је слабији и стога су они теже могли да помишљају на градњу својих цркава. Али, уједињујући своје снаге са православним Србима, чији је број из деценије у деценију бивао све већи, они су настојали да дођу до својих богомоља.

У Шибенику су православни добили 1443. дозволу да могу саградити своју цркву. У тој акцији иступају заједно и Грци и Срби. На челу тих настојања налазе се два Србина (Јован Павковић и Михаило Злоковић) и два Грка (Михаил Вато и Косма Кигало). Међутим, због отпора шибеничког римокатоличког епископа није овај покушај успео, већ је изазвао још јачи притисак на православне. Године 1460. појавио се у Шибенику некакав грчки свештеник Артемије Калохеритис са тобожњим моштима св. Христофора и грамом цариградског патријарха о томе. Православни Шибенчани су посумњали у аутентичност ове грамате и моштију. Зато Артемије прода ове мошти римокатоличком шибеничком епископу, а православни Шибенчани буду оптужени због исмевања светиње, те многи буду осуђени и бачени у тамницу. Михаил Вато је у тамници и умро.¹⁸ Те године (1460) силом је уклоњен и из Задра православни калуђер Пахомије Хика, који је после затварања задарске капеле у кући богатог задарског Грка Николе Колоне^{18a} вршио свештеничку службу за своје парохијане кришом.

После ових насиља упућивали су представници православних општина у Задру, Шибенику и Скрадину жалбе и депутације у Венецију, али помоћи није било. Напротив, одговорено им је као и раније, да су православни у приморским градовима дужни признавати власт латинских епископа, као што су и православни у Венецији дужни да признају власт млетачког латинског патријарха. Далматински Грци и Срби „мучали су, вели Милаш, јер су морали мучати, али као прогоњени, још су се више међу собом држали и утврђивали у вјери својој, трпећи до бољих времена”.¹⁹

III

Почетак XVI века представља у историји Далмације врло несрећно доба. Турски пљачкашки упади били су учестали,²⁰ земља се није обрађивала па је наступила глад којој се придружила и куга.²¹

¹⁸ ПД 242.

^{18a} Задарски капетан Лоренцо Дона наредио је 14. априла 1433. да се поруши православна капела смештена у дому Николе Колоне (ПД 242—244).

¹⁹ ПД 244.

²⁰ Поред много изгинулих у борбама одведено је у учесталим турским упадима од 1462. до 1521. године око 70.000 душа у ропство. Број становника у северној Далмацији тада се смањило највише у њеној историји (Томић, Насеље у млетачкој Далмацији, 26).

²¹ Томић, Насеље у млетачкој Далмацији, 27—28.

Напоследку је дошао и рат између Турске и Млетачке Републике (1537—1540), који је страдања овог становништва довео до кулминације. Далматински млетачки градови остали су готово пусти. Зато ће млетачке власти почети да врбују Грке са Пелопонеза, јонских и егејских острва и Србе испод турске власти да долазе на њено млетачко подручје, да га обрађују и бране. Копнену Далмацију од Зрмање до Цетине населило је тада много српског народа из Босне и Херцеговине, па и из Старе Србије. То је била највећа сеоба Срба у Далмацију и о њој пишу сви стари писци. Кончаревићев Летопис каже да је од 1523. до 1527. прешло у Далмацију више хиљада српских породица. Млетачки синдик Андреа Барбариго такође вели да их је прешло више хиљада (*più migliaia*) и да су населили сву Книнску крајину, Буковицу и Котаре, који су предели до тада били пусти (*quasi deserto*). Далматински проведитор Мелхиор Микијел извештава 1539. да је с овим српским народом прешло и много свештеника, којима народ безусловно верује. И Вињалић говори о овој сеоби, али, као да не зна за раније православне Србе на овом подручју, назива ово првом сеобом Срба (Морлака, Влаха) у Далмацију.²² Из овог залеђа далматинских градова, које је у ово доба представљало најчешће „ничију земљу“, досељавали су поједини Срби у далматинске градове где су такође били радо примани ради одбране и привредс. Милаш наводи, по Кончаревићу, да је једна група тих досељеника дошла под град Шибеник и настанила се у данашњем шибеничком „варошу“. Ускоро после тога населише се у Шибенику и страоти и већ у другој половини XVI века уређена је у Шибенику поново православна црквена општина.²³

Војне и политичке тешкоће Републике, које су иницирале ову имиграцију, условиле су уједно и промену курса у њеној верској политици. Зато ће у овом периоду почети да се јављају православне богомоље не само по Книнској крајини, Буковици и Котарима, већ и у далматинским приморским градовима. Тада су организоване православне црквене општине и отворене цркве у Шибенику, Задру, Скрадину и Хвару.

Шибенички православни становници, чију су већину сачињавали страоти, нису могли, као богата млетачка грчка општина, да мисле на градњу цркве сопственим средствима. Зато су они молили да им се за вршење богослужења уступи једна од римокатоличких цркава у Шибенику. Док су представници локалне политичке власти били вољни да се православнима („Грцима“) изиђе у сусрет, противили су се томе шибенички римокатолички епископи. Тек 1569. уступљена је православнима мала латинска црква св. Јулијана на основу уговора који је потписао тутор те цркве Борђе Шишгорић. Црква је прилагођена православном богослужењу и посвећена Успенију пресвете Богородице. Прву литургију служио је у њој на тај празник 1569. грчки свештеник Рафаил Зигарас.²⁴

²² »L'anno 1527. fu la prima volta, che i Vlasi ora detti Morlacchi, profesanti il rito greco, si stabilirono in Dalmazia, cioè nelle parti della Liburnia e Japidia, che per avanti erano abitate dai Croati, i quali erano tutti di rito latino« (Цит. по: Гласник православне далматинске цркве, Задар 1900, 9).

²³ ПД 282.

²⁴ ПД 244—246.

Године 1580. посетио је шибеничку парохију православни епископ филаделфијски Гаврил, коме су сложни шибенички Срби и Грци са својим парохом Рафаилом Зигарасом изразили своју радост што имају цркву, али су се и пожалили на насртаје римокатоличког клира на православну цркву. Епископ је њихове притужбе изнео влади у Венецији, која је 1582. издала строгу наредбу да се православни у Шибенику не смеју узнемиравати у вршењу својих верских дужности.²⁵

О заједничком црквеном животу православних Грка и Срба у Шибенику у XVII и XVIII веку сведочи и листа шибеничких свештеника међу којима је било и Грка и Срба.²⁶ Из те листе шибеничких свештеника се види да су до друге половине XVII века имали у овој општини превагу Грци, јер су у том времену свештеници били искључиво Грци, али од седамдесетих година XVII века уз пароха Грка налази се редовно и капелан Србин. Тако је остало и кроз цео XVIII век, док у XIX веку није ова општина са изумирањем грчких породица добила потпуно српски етнички карактер.

Колико Србе у XVII веку није сметало што им свештеник није Србин, сведочи пример јеромонаха Кирила Габриели, који је половином XVII века био парох шибенички на опште задовољство.“ Кад му је 1668. неки Миховил Капуан наносио увреде, поднео је харамбаша Цвијан Шарић у име свих Срба жалбу далматинском проводитору, који је оштро наредио шибеничким управљачима да забране Капуану да вређа оца Кирила и да баца смеће у близини православне цркве.²⁸ Кирила је млетачки (филаделфијски) архиепископ Мелетије Типалди 1659. именовао архипрезвитером и својим викаром за све православне цркве у млетачкој Далмацији.²⁹ Док је он за шибе-

²⁵ Милаш, Documenta, 39—42.

²⁶ Према Петрановићевим испитивањима били су шибенички свештеници:

1. Јеромонах Игњатије Истријано

2. „ Гаврил Пекис († 1639)

3. „ Кирил Гарбијели († 1689). Капелани су му били: Јеремија Карвела (1671), Филотеј Загредо (1675—1676), Димитрије Кирико (1674—1679), Никодим Бусовић (1676—1688), Мелетије Даротко (1678—1681), Никифор Милошевић (1687—1694) и Никифор Гавриловић (1689).

4. Јереј Амвросије Метакса (1694—1707). Капелани су му били јеромонаси: Герасим Љуботина (1695—1696), Стефан Матијевић (1701—1703) и Макарије Ликуди (1704—1705).

5. Протојереј Николај Метакса (1707—1752). Капелани су му били: Герасим Љуботина (1715), Димитрије Кричка (1725—1736), Пајсије Панкратио (1728—1729), Михаил Јовановић (1728), Теодор Кричка (1729—1730), Илија Пандурилко (1736—1740), Јован Љубибратић (1737—1746) и Јован Добрета (1744).

6. Протојереј Матеј Веја управљао је овом парохијом кроз целу другу половину XVIII века и дочекао Французе. Био је у великом поштовању код Срба (Г. Петрановић, Православно општество шибеничко, Српско-далматински магазин (даље: СДМ), 1846, 129—130).

²⁷ Неки Јован Вуковић, звани Обрад, иначе богат шибенички трговац (ПД 284), радио је на томе да се са шибеничке парохије уклони отац Кирил, а на његово место да дође неки млади калуђер. Међутим, 24. јула 1654, сакупише се код цркве св. Јулијана харамбаше и кућне старешине православних Срба и енергично осудише овај Вуковићев покушај и записнички изјавише пред сведоцима да је њихов парох, отац Кирил, био у сваком погледу беспрекоран црквени пастир (Б. Десница, Историја котарских ускока I, Београд 1950, 73).

²⁸ Десница, Историја котарских ускока I, 135.

²⁹ ПД 297.

ничке Грке служио на грчком језику, дотле су за Србе служили на српскословенском његови капелани, јеромонаси Никодим Бусовић, Никифор Милошевић и Никифор Гавриловић.³⁰ Бусовић је био родом из Шибеника. Замонашио се у манастиру Крки. Као шибенски капелан био је врло поштован и популаран. Кад је за великог рата Аустрије и Млетачке Републике против Турске (1683—1699) Книнска крајина припала Републици, нашло се у млетачкој Далмацији много више православних Срба него до тада. На том подручју био је потребан и епископ, и то епископ Србин баш из тога краја. Избор филаделфијског архиепископа Мелетија Типалди пао је на популарног Никодима Бусовића, који је хиротонисан 1693. Али, како он није пристајао уз Типалдијеве унионистичке идеје, имао је много непријатности. Пошто је наишао на разумевање српског патријарха Арсенија III Црнојевића, вршио је епископске дужности у Далмацији где је уживао и поштовање млетачких локалних власти. Међутим, кад је због нових напада на православне дошло 1705. до народне побуне у Цетинској крајини, био је епископ Никодим прогнан из државе. Кад му је одобрен повратак, умро је ускоро у манастиру Крки (1707).

Кирилов наследник Амвросије Метакса није имао снаге да се одупре Типалдијевим унионистичким идејама, већ се заједно с њим окренуо против епископа Никодима Бусовића. Због тога је изгубио народно поверење и љубав својих парохијана и морао да напусти Шибеник.³¹ Његов наследник Никола Метакса (од 1707) није пошао његовим стопама, већ је заједно са својим парохијанима чувао православље.³² Кад му је Типалди, да би га придобио, послао грамату којом га именује хоропископом,³³ он је то са индигнацијом одбио и заједно са српским свештенством Далмације дао снажан отпор Мелетију кога су сви престали да спомињу у црквама. Тако је православна црква у млетачкој Далмацији прекинула сваку везу са млетачком филаделфијском архиепископијом,³⁴ која после Мелетијеве смрти (1712) све до 1782. неће бити правилно попуњавана због отпора православних у Венецији против унијатских архиепископа и свештеника. Православни Грци у Шибенику дочекали су нови период своје историје у XVIII веку уједињени у заједничком отпору против насиља над њиховом вером и црквом.

У Задру су Грци брже дошли до своје богомоље. Као главни град ове покрајине Задар је имао и велик број стратиота. Њихови заповедници замоле 1546. провектора Андреју Лоредана да им се уступи једна латинска црква ради вршења православног богослужења. Овде је противљење латинског клира било слабије и Грци су већ 1548. добили одобрење да откупе црквицу св. Илије, која је до тада била бенефицијум латинског свештеника Антонија Мирковића. Са њим је 18. октобра 1548. сачињен уговор који су од стране православне општине потписали прокуратори стратиотских капетана Петар

³⁰ СДМ 1846, 129—130. ПД 316.

³¹ ПД 325—326.

³² ПД 333—335.

³³ Милаш, Documenta, 89.

³⁴ ПД 336—337.

Кладе, Никола Влами (за одсутног капетана Лазара Гримани) и Георгије Митилис адмирал задарског пристаништа. Према том уговору Грци добијају цркву св. Илије на вечна времена с тим да досадашњем власнику плаћају годишње по 50 малих солди, а цркву да могу по вољи и потреби да проширују. Већ 6. марта 1549. служио је у њој прву литургију грчки свештеник Матеј Маврикис „на велику радост и утјеху колико честигих стратиота, толико још и више старих православних становника Задра, који су толико година чезнули за својом црквом”.³⁵

Ову радост задарских Грка помутнио је долазак једне групе кипарских Грка, који су овамо дошли као избеглице, пошто су Млечани 1573. морали да уступе њихово острво Турцима. Међу тим Киприанима било је и унијата,³⁶ па је с њима дошао и њихов унијатски свештеник, Грк, Кирилос Граматикопулос, коме су задарски проведитор и латински епископ дозволили да у православној цркви св. Илије може подићи свој посебни олтар св. Георгија и на њему служити.³⁷ Православни су ово осећали као нов притисак римокатоличког прозелитизма, али помоћи није било. Посета филаделфијског епископа Гаврила Задру 1580. пружила је православним Задранима само прилику да се неком свом изјадају, а он их је тешио обећањем да ће се заузети да им се не дира у цркву и слободу вере.³⁸

Овакво стање остало је све до 1632. Последњи унијатски свештеник у Задру био је неки Дионисије Димитропулос. После њега није више постављен у Задру унијатски свештеник, јер су се задарски унијати полатинили, а далматински проведитор Франћеско Зен донео је одлуку 1635. којом се православнима у Задру дозвољава слобода вероисповести и право на цркву св. Илије.³⁹ Ипак, на инсистирање шибеничког латинског епископа, овај олтар није уклоњен, већ је претворен у латински. Тек после десетогодишње упорне борбе успели су православни да се 1642. овај олтар макне из цркве. Тада је он

³⁵ Г. П(етрановић) Архим(андрит), Православно обшество задарско, СДМ 1865, 5—7; ср. ПД 246—247. У Задру налазимо стратиоте 1496. до 1502. стационаране под командом Бакома Манолеси и настањене у посебним становима (alozamenti) (Arkiv za povjesnicu jugoslavensku V, Zagreb 1859, 1, 50, 134, 146; VI Mlenci 1863, 163, 169, 227, 245, 258). У својим извештајима из 1553. помињу синдици Бустинијан и Диедо кољичку војну формацију од 64 стратиота, од којих су 10 били у чети Јована Барбати, 15 у чети Јована Ренеси, 23 у чети Андреје Ренеси, 6 код Лопетија и 10 код капетана Гета (Теста?) Ренеси (Š. Ljubić, Commissiones et relationes Venetae, vol II, Zagreb 1877, 196; vol. III, Zagreb 1880, 27; cf. Starine 49, 1959, 506—507).

³⁶ Међу овим унијатима нарочито се истицао стратиотски капетан Андреа Рондаки (Bianchi, Zara christiana, Zara 1880, I, 451; cf. D. Berić, Crkva sv. Ilije u Zadru, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji, Split 1959, 143. У овим радовима је објављен и натпис са надгробне плоче Рондакијеве из кога се види да је умро 2. маја 1595).

³⁷ Милаш по Кончаревићу казује да је то било 1577 (ПД 247—248), док Бијанки наводи у два своја дела (Zara christiana, I, 450—453; Fasti di Zara, Zara 1880, 82) да је 1578. црква св. Илије дата Грцима, имајући свакако у виду дозволу дату овим унијатима. За Бијанкијем се повео и Роман Јелић. Он, даље, на основу својих истраживања у задарским матицама венчаних, мисли „да су катол. свећеници вршили у овој цркви обред и пошто је уступљена Грцима (барем повремено)” (R. Jelić, Stanovništvo Zadra u drugoj polovici XVII st. gledano kroz matice vjenčanih, Starine 49, 1959, 353).

³⁸ ПД 264.

³⁹ Милаш, Documenta, 45—46.

смештен у капелу дозидану по наређењу генерала Алвизе Малипјеро уз саму цркву св. Илије.⁴⁰

Међу задарским Грцима било је крајем XVI и почетком XVII века највише војних лица. Од око 120 лица грчке народности, мушких и женских, која се помињу у тадашњим задарским матицама венчаних, помиње се 25 војних лица (капетана, коњаника, стратиота) и 22 занатлије (обућари, месари, кројачи и др.). Пореклом су били најбројнији Грци са Пелопонеза и Крита, затим долазе они са Кипра, Крфа, Малвазије, Модона, Занта, Корона и других места.⁴¹ Било је међу њима отменог и богатог света, а потицали су, као што се види, махом из бивших млетачких поседа на грчким острвима и Пелопонезу, које су били заузели Турци.⁴²

И у задарској православној општини били су од почетка заједно Срби и Грци.⁴³ Кад је та општина 1573. купила поред цркве један врт на коме би се могла проширити црква и уредити гробље, помињу се као црквени татори два Грка (Петар Санго и Константин Палколигас) и један Србин (Стеван Божић).⁴⁴ Половином XVII века (1652) од 12 чланова скупштине православног братства у Задру било је 8 Грка и 4 Србина.⁴⁵ Колико је ова црквена симбиоза Грка и Срба у градовима северне Далмације обједињавала обе етничке групе показује готово симболички 1698. име и презиме задарског црквеног татора Станка Пулио, који се помиње под типичним српским именом и својим грчким презименом.⁴⁶ То указује можда и на склапање бракова између Срба и Грка или на њихове иначе присне односе.

О задарском свештенству XVI и XVII века не знамо много. На прелазу из XVI у XVII век помиње се у Задру неки „поп Јован”.⁴⁷ Архимандрит Герасим Петрановић је саставио списак задарских свештеника на основу парохијских матица од 1633. године па на даље.⁴⁸ Из тог списка се види да су задарски пароси до друге половине XVIII века били искључиво Грци, махом калуђери. Они су са општином

⁴⁰ Ова капела је остала латинском све до почетка XIX века, кад је коначно уступљена православнима и посвећена св. Спиридону (ПД 291, 479—480).

⁴¹ *Starine* 49, 1959, 506—507.

⁴² Исто, 361.

⁴³ ПД 290.

⁴⁴ СДМ 1865, 6.

⁴⁵ Исто, 13.

⁴⁶ Исто, 7. Кад се о њему пише грчки онда се он зове Αθανασιος Πουλιος. Као такав уписан је кад је 1698. био кум на једном венчању и кад је даровао цркви св. Илије две иконе (Л. Мирковић, Иконе и други предмети у цркви св. Илије у Задру, *Старинар* VII—VIII, 1956—1957, 367). Те године је Пулио купио за цркву св. Илије трг пред црквом од католичких монаха за 760 лира (D. Berić, *Crkva sv. Ilije u Zadru*, 142).

⁴⁷ *Starine* 49, 159, 506.

⁴⁸ Према том списку били су свештеници у Задру: протосинђен Дионисије Петропулос (1633—1651), Кирил Габриели, шибенски парох, привремено (1651—1652), Гаврил Пападопулос (1652—1656), Аверкије Зоћа (1656—1659), Теофан Мелети (1659—1661), Атанасије Троило (1661—1681), Висарион Остеландис (1681—1706), Јован Апалира (1706—1718), Јеротеј Вератари (1718—1743), Марко Димитропуло (1743—1786). За време свог дугог служења имао је Димитропуло неколико капелана, четири Грка и два Србина: Спиру Рапсоманића, Јосифа Дошеновића, Теодора Банића, Зосиму Ловредо, Георгија Варангила и Патеса Врето (СДМ 1865, 22).

склапали уговор о својим дужностима и правима⁴⁹ У току целог XVII века ови су свештеници имали живу везу са српским ускоцима у залеђу Задра, који су их много поштовали и њима се често обраћали за вршење св. тајни и обреда.⁵⁰

На црквени живот Задра и околине утицао је и долазак у Задар једне групе калуђера и ћака манастира Крке, који су на почетку рата између Млетачке Републике и Турске за острво Крит, морали 1648. да избегну са много народа из Кистања и околине под окриљс Млетачке Републике. Турци су, наиме, дознали да су у манастиру држани договори са представницима млетачке владе против Турака, те су зато напали на манастир, опљачкали га и палили. Тим избеглим калуђерима одредио је проведитор 1649. да вршење богослужења обављају у задарској цркви *Madonna dell'olivo*, а за остали народ је одредио црквицу св. Ивана више равнице пред градом, коју је народ из Буковице и касније називао Кистањцом. Од српских калуђера који су касније у овој црквици служили помиње се 1669. јеромонах Мојсеј Кнежевић, а 1670. Мисаил и Гаврил. Тада је проведитор предао ову црквицу задарском грчком свештенику (капелану) Григорију Власто, пошто се народ по свршетку критског („кандијског”) рата вратио у Буковицу на своја огњишта.⁵¹

Током XVIII века број грчких породица у Задру се много смањено како услед прекинутог прилива нових досељеника тако и због мешања са талијанским живљем, због преласка у римокатоличку веру и етничке асимилације. Насупрот томе, број Срба је нагло растао, јер су они били у несрављено бољој ситуацији. Непрекидно досељавање нових породица, одлазак Турака из далматинског Загорја и потпадање под млетачку власт (после 1699. и 1718) целог овог подручја са око 60.000 Срба, стварали су код Срба у далматинским градовима свест да они нису одсечени од свог етничког стабла. Грци тога нису имали. Године 1745. пао је број православних у Задру на свега 20 домова, махом грчких, а 1777. било је овде само 11 грчких домова са свега 28 душа, али је зато било 55 српских домова са 219 душа. Није стога чудо што су Срби захтевали да се богослужење врши и на словенском језику, те су 1768. тражили да капелан служи

⁴⁹ Знамо, на пример, да је 1652. јеромонах Гаврил Пападопулос склопио уговор са управом задарске православне општине да ће пет година служити у цркви св. Илије (СДМ 1865, 13). За издржавање цркве сваки је стратиот од 1633. плаћао по једну солду на сваки дукат своје клате (D. Berić, *Crkva sv. Ilije u Zadru*, 142). За време Кандијског рата парох је добивао двопек као „војник у јавној служби на оружаној лађи” (Исто, 143).

⁵⁰ Атанасије Тројило је 1663. крстио Матију сина Милише Мочивуне, 1674. Борба, сина Стојана Јанковића, 1676. Симсона, сина Баје Пивљанина. Исте године венчава Стојана Јанковића (после смрти његове прве жене Винке или Вуке) са Антонијом Реци. Реци су били задарска грчка породица латинског обреда (Б. Десница, *Историја котарских ускока I*, 116, 166, 185, 188, 189). У Задру се још 1612. помиње Ана Реци (Ресси), удовица покојног Тодора, и Борбе Реци »governador, cap. di barca armata et compagno.« (Starine 49, 1959, 507).

⁵¹ СДМ 1865, 17—18; ср. (Милаш), *Из прошлости православне цркве у Далмацији*, Гласник православне далматинске цркве VIII, Задар 1900, 58—59. При цркви св. Ивана сахрањивани су Срби. На источном зиду ове цркве има уклесан натпис да је овде сахрањен Петар Ђирић 1772 (Berić, *Crkva sv. Ilije u Zadru*, 145).

на словенском и на то место предложише свештеника Спиру Рапсоманића. Грци су се овом најпре оштро противили, позивајући се на своје право оснивача, али ток историјских догађаја диктирао је друкчије, те је 1776. дошло до споразума.

У **Скрадину** се, према Кончарсвићевом Летопису, помиње православна општина и црква св. Јована Крститеља још половином XIV века, кад је овим градом краткотрајно управљала Јелена Шубић уз помоћ посаде коју је овамо послао њен брат, српски цар Душан.⁵² После тога ће настати тешки дани прозелитистичког насиља над овом православном општином, која ће заједно са општинама у Задру и Шибенику 1492. упутити жалбу далматинском проведитору, па кад и то није успело послали су делегацију у Млетке.⁵³ Скрадинска црква св. Јована страдала је, изгледа, 1537. године, кад су Млечани отели Скрадин од Турака. Том приликом су Турци готово сасвим разорили цео град. Године 1670. ова црква није постојала, јер је тада један калуђер, Теофан Павић, вероватно Крчанин, молио проведитора да му се уступи једна запуштена кућа коју би он адаптирао за манастир и богомољу. То је одобрено и остварено тек 1684. године.⁵⁴ Каква је била коначна судбина ове православне институције не знамо, али знамо да су Скрадињани 1712. молили проведитора да им се дозволи да отворе за богослужење православну цркву. На челу ове акције налзао се Србин Милован Павасовић. Проведитор одобри, уз сагласност шибеничког латинског епископа, да Скрадињани могу да обнове своју стару цркву, али — као унијатску. Кад ови одбише такво решење, стиже из Венеције забрана да „шизматичи“ у Скрадину отварају своју цркву.⁵⁵ Тек 1734. одобрио је проведитор Гримани да православни Скрадињани могу себи подићи братску кућу за састанке, али им строго забрањује да у њој држе богослужења или да је претворе у цркву.⁵⁶

Скрадињани ипак нису мировали. Акцију је 1752. повео богати трговац Јоаким Жарковић. После много консултовања изиђе 1754. одлука којом се одобрава да се у Скрадину може отворити црква, али као грко-католичка, унијатска. Скрадињане је то револтирало, али кад боље расудише о целој ствари, дођоше до закључка да је влада морала донети овакву одлуку, јер би иначе озлоједила римокатолички епископат. Стога одлуче да прихвате ову одлуку, да отворе цркву, али да у њу доведу свога православнога свештеника, као што је било и у Задру, Шибенику и Хвару. Пошто је у Скрадину било неупоредиво више Срба, општина је за свог свештеника изабрала Тодора Кричку, отворила цркву и саставила правилник о устројству и пословању општине (*madregola*), који је 1756. одобрила и далматинска влада.⁵⁷

Црква св. Параскеве на Хвару подигнута је у XVI веку. Никодим Милаш, на основу Кончаревићевог Летописа, каже да је то било

⁵² ПД 154.

⁵³ ПД 243—244.

⁵⁴ ПД 300.

⁵⁵ ПД 342—344.

⁵⁶ ПД 403—404.

⁵⁷ ПД 403—406.

1561,⁵⁸ док Грга Новак, одлични познавалац историје Хвара, вели да „ова црква бејаше саграђена почетком XVI стол. од млетачке владе за православне морнаре на млетачким галијама. У њој су вршили службу грчки калуђери грчким ритулом”. Ово потврђује извештај веронешког епископа Августина Валијера, као папског визитатора из 1579. године. Он каже да у цркви св. Параскеве (Venerande) има један олтар на коме калуђери служе по грчком обреду (*qui graecorum celebrant*). Валијер је калуђеру наредио да на литургији у символу вере каже и *filioque* (и од Сина), али се то није извршавало, већ је остало по старом.⁵⁹ Приликом визитације православних цркава по Далмацији посетио је цркву и манастир св. Параскеве на Хвару православни филаделфијски епископ Гаврило Север. Он је овде и умро 21. октобра 1616. и сахрањен је у манастирској цркви. После три године његови посмртни остаци су пренесени и сахрањени у цркви св. Георгија у Венецији.

За издржавање калуђера бринула се најпре сама општина, али како је она била малобројна, преузела је бригу о издржавању ових калуђера влада. Године 1628. доделила им је влада скромну новчану помоћ, а 1636. додели им још 60 канапа земље, али је држава тиме стекла и извесно право патроната над овом грчком црквом, те се касније мешала у избор хварског пароха.⁶⁰ Као први православни парох на Хвару помиње се Евстатије Лефара, затим Пахомије Канакари (1644—1648) коме је генерални провектор Леонардо Фосколо олобрио да буде на служби војницима грчког обреда, а посебно онима који долазе овамо с војском и бродовима (*li fideli del rito greco, specialmente quelli che sogliono capitarvi con l'armata et vascelli*).⁶¹ Канакаријев наследник био је јеромонах Матеј Касимати. Он је избегао са Канеје, пошто су је после дуге опсаде заузели Турци, и на Хвару је са још двојицом калуђера, уз материјалну помоћ владе, служио грчкој посади и пролазним војницима и морнарима.⁶² После њега је овде био парох Дионисије Маистро „*sacromonaco et officiatore nel monasterio di Santa Veneranda di Lesina*”, каснији карох за-дарски.⁶³

Православни су и на овом острву били узнемиравани у својим верским слободама. На упорно тражење хварског бискупа и у цркву св. Параскеве је 1686. унесен римокатолички олтар св. Фране, а кроз цео XVIII век православни Хварани се жале да им се ускраћује и омета у почетку дарована слобода богослужења.⁶⁴ О животу овог манастира и хварске православне општине, а то се у многome односи и на остале православне општине у Далмацији, пише Герасим Петра-

⁵⁸ ПД 248.

⁵⁹ G. Novak, Hvar, Beograd 1924, 147, 174; D. Berić, Pravoslavni manastir sv. Venerande u Hvaru, 7.

⁶⁰ ПД 291—292.

⁶¹ Милаш, Documenta, 49; ПД 291—292; Berić, Pravoslavni manastir sv. Venerande u Hvaru, 7—8.

⁶² Г. Петрановић, Православно общество на Хвару (Lesina), СДМ 1865, 23. 1808, Задар 1871, 94. Петрановић је овде омашком датирао Касиматијев долазак 1628, па је од њега тај податак преузео и Милаш (ПД 291). Ову грешку исправио је Берић (Berić, Pravoslavni manastir sv. Venerande u Hvaru, 8).

⁶³ Berić, Pravoslavni manastir sv. Venerande u Hvaru, 8).

⁶⁴ Г. Петрановић, Православни црквено-народни синод држан у Задру

новић: „Тајне у цркви могаху одправљати слободно, али за извршавање истих ван цркве, на пр. причестити болеснога војника и т.д., морао је свештеник свагда најпре питати на то допуштење од бискупа. Благосивљати народ путем са св. причешћем није му допуштено било. Литију носили би на Велики Петак само около цркве; мртваце православне пратио би римски парох до цркве, гдје би затим православни свештеник литургију одслужио; половина прихода од добивених свијећа у цркви морала се давати рим. пароху, а половина калуђеру... Не само малобројно, но и врло убожно морало је бити ово општество; јер осим милостиње која би се за цркву ову више пута преко године по осталим православним приморским општинама купила, бијаше у дотичним црквама и нарочити ковчежић ради сабирања милостиње за хварски храм... Породице грчке, међу којима бијаше и сад обстојећа одлична породица Макиједо, нешто поумираще, а некоје примише римокатоличко вјероисповиједање; и тако општества хварског, којег г. 1807 при пароху Неофиту Кормиди спало бјеше на 2 православне душе, мало кашње сасвим нестале. Околности политичне и трговачке мјеста онога не имадоше ништа у себи да примаме Србље, да као и по осталим градовима замијене Грке, општество оно уздрже и ојачају...”⁶⁵

Да је ипак било и Срба на Хвару, који су заједно са Грцима припадали овој цркви, па заједно с њима и нестали, немајући прилива са копна, сведоче подаци из римокатоличких матица о преласку појединих Срба и Грка у римокатоличку веру или о венчању у римокатоличкој цркви. Тако је 6. јула 1547, записано да је свештеник Винценциус де Петрис крстио неког Раду из Котора, који каже да је крштен у својој ранијој српској вери (*que dicitur Racha*). Кум му је био Јован из Крајине. Године 1586. покрштен је неки Марко из Адријанопоља „*qui hodie venit de infidelitate ad fidem et sanctum baptizma*”. Године 1620. венчан је у римокатоличкој цркви Никола из Црне Горе са Јеленом кћери покојног Георгија Мишића. Неки бријач Димитрије „*пасионе Гресам*” венчан је 1652. са Даријом де Негрис, док је 1689. Илија син Томе де Радо из Богдашића венчан са Маргаритом, некадашњом Туркињом, која је била у служби код Христофора де Радо⁶⁶ и тд.

Манастир је порушен 1807. од бомбардовања приликом руске инвазије на Хвар. Французи су га 1811. претворили у тврђаву, Аустријанци у магацин. Године 1952. цео овај комплекс је преуређен за летњу позорницу.⁶⁷

IV

У великим ратовима Аустрије и Млетачке Републике против Турске, који су се завршили Карловачким (1699) и Пожаревачким миром (1718), постала је Млетачка Република господар целе Далмације у данашњем смислу. На задобивеном подручју било је око 60.000 Срба. Док су до тада међу православним поданицима Репуб-

⁶⁵ СДМ 1865, 23—24.

⁶⁶ Berić, *Pravoslavni manastir sv. Venerande u Hvaru*, 9—10.

⁶⁷ Исто, 6.

лике били бројно надмоћнији Грци, сада се ситуација у том погледу променила у корист Срба. Број Грка се и стварно умањео, јер је њихов прилив у градове јадранског приморја слабио током целог XVII века, а после губитка Крита (1669) готово се сасвим прекинуо.⁶⁸ Многе грчке породице враћале су се у Отаџбину, а неке су се услед мешања са латинским становништвом полатиниле и етнички се асимилирале било с Талијанима било са православним Србима. Тако су Срби добили превагу и у приморским градовима, где њихови свештеници постепено замењују грчко свештенство, а словенско богослужење замењује постепено грчко.

Престижу Срба доприносило је и то што су се у првој половини XVIII века међу њима појављивали њихови епископи (Саватије и Стефан Љубибратић и Симеон Кончаревић). Истовремено су далматински Грци прекинули везу са филаделфијским архиепископом у Млецима. Заједнички црквени центри постају српски манастири Крка, Крупа и Драговић. И Република сада све више обраћа пажњу на Србе и сматра их главним припадницима православне вере на целом свом подручју. Док су се сви православни до тада називали „Грцима”, сада ће се они називати и „Грко-Словенима”,⁶⁹ а за Србе на далматинском копну се чак вели да „не исповиједају у свој чистоти грчку вјеру...” већ „исповиједају српску вјеру...”⁷⁰

Ипак, са променом бројног односа у корист Срба није значај Грка у приморским градовима ток брзо нестао. У тим градовима су остали имућни и утицајни Грци, који су у својим рукама држали највећи део капитала у тим местима, чували традиције и успомене на своје претке, који су овамо давно дошли из славне Отаџбине, били мецене и ствараоци културе. Наравно, као стари досељеници, били су поносни што нису скоројевићи. Они су заједно са Србима градили цркве у Скрадину (1754), у Задру (1773) и Шибенику (1778) и снабдевали их луксузним књигама и иконама високе уметничке вредности. Из Венеције, која је тада била снажан центар грчке уметности, ширио се грчки културни утицај на све православне у Републици. У Далмацију, у градове и у унутрашњост, стизали су плодови тога грчког културног стваралаштва не само под утицајем Грка, већ и по жељи самих Срба, који су у грчкој провенијенцији икона и других црквених ствари гледали гаранцију њиховог православног карактера.

О смени утицаја Грка и Срба у Задру сведоче натписи о подизању и довршавању цркве св. Илије. Грчки натпис говори да је црква подигнута 1773. трошком и бригом источно-православних Ромеја (тон ортодоксон анатоликон Ромеон). Срби се не помињу, иако је при градњи један тотор био Грк, Јосиф Гурато, а други Србин, Стефан Ђурић.⁷¹ Дакле, ипак заједно Срби и Грци. Чак и онда кад су Срби најенергичније тражили да имају свог свештеника за своје словенско богослужење, изабрали су свештеника не од своје крви,

⁶⁸ Крајем XVII века православни Шибенчани говоре о времену „када су њихови стратиоти под заставом св. Марка служили” као о прошлости (СДМ 1867, 132).

⁶⁹ ПД 412.

⁷⁰ Ово је теоретски одговарало дотадањим одлукама млетачких и папских власти, које су „Грцима” давали слободу богослужења као грчко-католицима, међу којима се „чува католичка вера” (ПД 427).

⁷¹ СДМ 1865, 9.

већ Спиридона Рапсоманића,⁷² познатог сликара који је на својим иконама готово редовно исписивао грчке сигнатуре и грчки се потписивао. Лазар Мирковић га и сврстава међу грчке сликаре,⁷³ иако овај његов избор казује да је добро знао српски говорни и богослужбени језик. Од 1786. воде се и парохијске матице на словенском језику, а кад је црква 1805. довршавана, спомен-плоча је написана на словенском језику, и као ктитори су записани само богати трговци Срби, Гаврило Петровић и Јован Јововић Стратимировић.⁷⁴

У Шибенику се ова смена извршила раније и много мирније. Ту су већ од друге половине XVII века уз грчког пароха били и српски капелани, уз грчке богате трговце јављају се и богати Срби, а прилив Срба из далматинског Загорја и из Босне бивао све јачи. И овде је, али са мање оштрине него ли у Задру, било у XVIII веку суревњивости и сукоба између Грка, који су били у опадању, и Срба чији је број и утицај нагло растао.

У науци је до сада посвећено много пажње овим трзавицама,⁷⁵ тако да су оне преувеличане и у историји су ими дате оне димензије које оне на овом подручју нису имале. У Задру, Шибенику и Скрадину никад није било онаких сукоба као што је то било у Трсту⁷⁶ или Бечу.⁷⁷ Свакако, да су при томе били важни историјски и географски фактори. У оним градовима средње Европе били су и Грци и Срби ван свога етничког подручја. У страху од сопствене асимилације и пропадања и једни и други су у својој сабраћи по вери гледали ривала који би се могао одржати боље и дуже од њих. У Далмацији је црквена симбиоза Грка и Срба била приснија и надимање појединих богатих представника „чаршије”, који су престиж своје етничке групе мерили према финансијском учешћу у заједничким црквеним пословима, није могло да буде јаче од неумитног тока историје. Богати трговци и други привредници борили су се против супротне етничке групе у црквеној општини, тражећи и налазећи у томе своју друштвену афирмацију. Културни слој тога друштва, међутим, у редовима свештенства и остале интелигенције, превазилазио је та

⁷² Исто, 19.

⁷³ L. Mirković, Die Ikonen der griechischen Maler in Jugoslawien und in den serbischen Kirchen ausserhalb Jugoslawiens, Παπραγματά του θ' διεθνούς βυζαντινολογικού συνεδρίου Θεσσαλονίκης, Αθήναι 1951, 323.

Према Берићевим истраживањима, Рапсоманић је дошао око 1744. са Крфа у Задар, где се 1745. оженио Аном, кћерком Николе Елефтерија, с којом је имао више деце. После 1750. рукоположио се за свештеника. Умро је 1769 (Berić, Crkva sv. Ilije u Zadru, 161—162).

⁷⁴ Старијар VII—VIII, 1956—1957, 359. Ово довршавање и украшавање цркве св. Илије помогнуто је прилозима свих православних приморских општина. Само Срби из Трста сакупили су 1806. и послали 2780 фиорина (Berić, Crkva sv. Ilije u Zadru, 142). Иако су Грци остали у великој мањини, ипак су они имали могућности да и даље учествују активно у црквеном животу. Године 1820. обнављају старе иконе Димитриос Лесис Керкирсос (= са Кипра) и Апостолос Каранис Никополитис (= из Никопоља), „епитропи свтог Илије” (Исто, 153).

⁷⁵ Д. Ј. Поповић, О Цинцарима, Београд б.г., 111.

⁷⁶ М. Костић, Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века, Историјски часопис V, 1954—1955, 168—178; М. Грбић, Карловачко владичанство I, Карловац 1891.

⁷⁷ О овом сукобу има доста материјала у Митрополијско-патријаршијском архиву у Срем. Карловцима, у Грујићевој збирци архивалија, којом рукује Музеј Српске цркве, и у литератури.

схватања и одржавао срдачне везе између обе етничке групе, односно између грчког и српског културног стваралаштва и националних ентузијазама који су у XVIII веку и на овом подручју бивали све изразитији. Поред тога, још увек није престајао притисак римокатоличке цркве. У првој половини XVIII века, кад Срби нису више били потребни ради борбе са Турцима на овом подручју, држава није спутавала прозелитистичку агресију. Услед тога је заједница између Срба и Грка била залога њиховог успеха у отпору и борби за одржање у православљу. Зато су и размирице биле јаче од седамдесетих година XVIII века, кад је млетачка верска политика постала толерантнија према православнима.⁷⁸ Али, тада се већ приближавао крај Млетачке Републике.

Грчко-српска црквена симбиоза оставила је у Далмацији најлепши и најтрајнији траг у црквеном сликарству. Споменици ове уметности заслужују у историји свакако више пажње од међусобних трзавица које је изазвао примитивнији али економски јачи слој становништва у овим општинама.

Венеција је тада била културни центар Грка ван Грчке. Из ње се културни утицај грчки ширио у све грчке колоније у Средоземљу, па и у далматинске градове у којима су Грци живели заједно са Србима. Преко тих градова овладало је венецијанско грчко, „италокритско“, сликарство и у чисто српским црквеним општинама у унутрашњости Далмације, нарочито у XVIII веку кад је цела Далмација дошла под млетачку власт. Проучавање и оцену ове уметности ми препуштамо историчарима уметности. Овде ћемо навести само неколико историјских, фактографских, података који ће нам послужити за илустрацију грчко-српске симбиозе на овом подручју.

Вести о овој уметности имамо тек с краја XVI века, кад су Грци у далматинским градовима поново стекли своје цркве. Задарској цркви, која је освећена 1549, поклониле су 1592. породице Власто и Стаматело нов иконостас.⁷⁹ Из тог времена је, или нешто млађа, икона Богородице коју је сликао Теодор Пулаки, родом из Кидоније на Криту (умро 1622. на Крфу), која се данас налази у Галерији слика у Сплиту,⁸⁰ а у Шибенику се налази један „Нерукотворени образ“ који је 1624. сликао Ставраки.⁸¹ У то време, кад је зидно сликарство у манастиру Крупи изводио познати српски сликар Георгије Митрофановић, израдио је престоне иконе за цркву тог манастира критски сликар из Венеције, свештеник Јован Апака. Те иконе, које је у наше дане открила Аника Сковран, допринеле су бољем познавању опуса овог критског сликара, који је раније био познат само по својим сликама мањег формата, а можда и мање вредности.⁸² У XVII веку ради ове Антоније Макри, чије иконе сретамо у манастиру Крки и у Задру.⁸³ Скрадињанин Георгије Маргази слика 1674. за скрадинску цркву

⁷⁸ Историјски гласник 1, 1955, 110. ПД 438.

⁷⁹ СДМ 1865, 10; Berić, Crkva sv. Ilije u Zadru, 147—148.

⁸⁰ Mirković, Die Ikonen der griechischen Maler, 325.

⁸¹ Исто.

⁸² А. Сковран, Уметнички споменици манастира Крупе, Манастир Крупа, Београд 1968, 40—41.

⁸³ Berić, Crkva sv. Ilije u Zadru, 148; Радека, Прилози, 208.

икону Страшног суда.⁸⁴ У Шибенику се чува икона Успенија Богородице коју је израдио црквени песник и сликар, свештеник Емануил Цане, који се 1610. родио на Криту, а умро 1675. у Венецији. Његов млађи брат Константин, ипођакон и учитељ сликарства у Венецији, сликао је 1671. или 1674. икону моштију св. Спиридона, која се сада налази у цркви св. Илије у Задру и икону Богородице Одигитрије, сада у Дубровнику.⁸⁵

Из XVIII века има у Далмацији највише сачуваних икона грчких мајстора, како оних из саме Венеције, тако и оних који су живели и радили у Далмацији. У манастиру Крупи налази се икона „Прослављање Богородице“ коју је 1720. сликао у Венецији Константин Димитрију, а у Дрнишу налазимо иконе сликара Спиридона Ливанон („Зограф Спиридон“) такође с почетка XVIII века и многе друге.⁸⁶ Посебно треба истаћи два свештеника сликара. Један од њих је задарски парох Спиридон Рапсоманић († 1769) од кога су нам се сачувале иконе у манастиру Крки и Шибенику. Мирковић претпоставља да је Рапсоманић 1766. радио и иконостас за задарску цркву од кога је сачуван један део у Археолошком музеју у Сплиту.⁸⁷ Други сликар је протојереј Матеј Веја, парох шибенички, за кога Герасим Зелић каже да је и друге учио иконографији.⁸⁸ Од далматинских Москопољаца истиче се као сликар Димитрије Фистовић од кога нам се сачувала једна икона св. Наума у Скрадину.⁸⁹

Под утицајем ове итало-критске уметности развијала се и српска уметност у Далмацији. О томе сведоче многе иконе у сва три далматинска манастира, као и у црквама градова (Задар, Шибеник, Скрадин, Дрниш) и села (Горњи Биљани,⁹⁰ Бенковац, Доњи Билишани, Братишковци, Врлика, Добропољци, Кашић, Кистање (стара црква), Мирање, Обровац, Отишић, Плавно и тд.).⁹¹ На тај начин је итало-критска уметност овладала целим овим подручјем са кога се њен утицај ширио у суседну Босну, па и у друге српске области.⁹² Траг ове школе осећаће се у српској уметности овога и суседних подручја и онда кад у њој буду превладале идеје нових праваца XVIII и XIX века.

На крају, неколико примера племенитих и срдачних односа међу Грцима и Србима под млетачком влашћу и касније.

На почетку XVIII века српски свештеник Петар Јагодић-Курица, као вођа народне буне, осуђен је на робију у најзлогласнијим млетачким тамницама (pozzi), где је издржао око четрдесет година. За све то време је један венецијански Грк, Патар Спирос, сваког

⁸⁴ Mirković, Die Ikonen der griechischen Maler, 325.

⁸⁵ Исто, 326; Старица VII—VIII, 1956—1957, 364.

⁸⁶ Радека, Прилози, 208.

⁸⁷ Mirković, Die Ikonen der griechischen Maler, 323—324.

⁸⁸ Житије Герасима Зелића, Београд 1897, I, 61.

⁸⁹ Радека, Прилози, 208. У шибеничком гробљу сахрањен је вероватно Димитријев син Никола 1789, као што се види са гробног натписа.

⁹⁰ А. Сковран, Непознати мајстор иконостаса цркве св. Борба у Горњим Биљанима, у књизи: Далматински епископ Симеон Кончаревић, Споменица о 200-годишњици његове смрти, Београд 1970, 57—64.

⁹¹ Радека, Прилози, 208.

⁹² Д. Медаковић, Српска уметност у северној Далмацији, Музеји (Београд) 5, 1950, 192.

дана доносио овоме свештенику — робу храну да му олакша и ублажи тешку судбину.⁹³ Курица је пуштен 1746. и после три године је умро у Задру. Грчки свештеник је у матици умрлих записао да је 9. априла 1749. умро свештеник Петар Јагодић и са очигледним задовољством додао да је он по народности био Србин (то генос Сервиос).⁹⁴

Пример лепих односа између културних Срба и Грка у далматинским градовима пружа боравак Доситеја Обрадовића у Далмацији. Кад млетачке власти нису дозволиле 1770. да он буде „проповедник слова Божија” у Скрадину, било му је жао растати се са старим пријатељима, „с једним поштеним трговцем, Марком Параскевом, који му је велику љубав и доброту показивао, и с прекрасне науке доктором у медицини господином Леонардом Вордони, родом Греком из Корфа... зато што ми је речени доктор обештао био лекције у математици предавати”.⁹⁵ Међутим, Доситеј је у Задру стекао нове пријатеље, не делећи их по народности. „У Задру колонел Мајна, капетан Јово Грбљанин, конте Зорзи Габо из Кандије, госпођа Ана Рапсоманић и мој љубими Лазар Славујевић Мостаранин са својим другом Симатом и прочи купци Сарајлије, сви су ми ови тако добри и мили били...” С њим је као најмилији („предраги”) пратилац овамо дошао са Крфа грчки свештеник Данил Мораитски о коме је Доситеј пун најлепших речи.⁹⁶ Доситеј је имао пријатеља и у Шибенику, Срба и Грка. Кад много година касније (1805) пише шибеничком ђакону Спиридону Алексијевићу, он поздравља „драгога мојега оца Мату (протојереја Матеја Веја, Грка са јонских острва, прим. ДК), господина архимандрита Саватија (Васиљевића), г. Косту Малешевића, г. Марка Параскеву (поменутог Грка из Скрадина) и... г. Мирковића.”⁹⁷

Почетком XIX века налазила се у далматинским градовима само понека грчка породица. Од четрдесет учесника на синоду који је 1808. одржан у задарској цркви св. Илије, ради уређења црквеног живота и устројства под Французима, била су свега три или четири Грка.⁹⁸ Иако је, дакле, одлучујућа већина у црквеном животу припадала Србима, примили су они идуће године за свог епископа Грка Венедикта Краљевића, и не знајући довољно ко је тај човек, али у уверењу да је као Грк одан православљу. Разочарали су се у њега, јер је аустријска власт успела да га сломи и приволи на унију. То је изазвало народни револт (1821) и напослетку одлазак епископа Венедикта из Далмације. Али, и овога пута одијум народног презира је пао на њега а не на његову грчку народност. За доказ, ево примера. У времену кад су сви православни Далматинци давали отпор презре-

⁹³ „... che lo mantenne per tanto tempo per il corso cioè d'anni 40 in circa” (Десница, Историја которских ускока II, 419). О Курициној буну види: Б. Десница, Једна непозната буна и један незнани мученик, Магазин сјеверне Далмације 1935, 47—57.

⁹⁴ Десница, Историја которских ускока II, 420.

⁹⁵ Дела Доситеја Обрадовића, пето државно издање, Београд 1911, 69. Ср. J. Tarnanides, Dositej Obradović et le mond grec, Cyrillomethodianum 2 (Thessalonique 1972—1973), 57.

⁹⁶ Дела Доситеја Обрадовића, 69.

⁹⁷ Исто, 547.

⁹⁸ Г. Петрановић, Православни црквено-народни синод, 9.

ном Краљевићу, дошао је у Шибеник један Грк са Пелопонеза „по имену Николето (Николаје); он је из свога отечества побјегао од зла турскога, кад су се почели Грци подизати за ослободити своје отечество от варварскога турског јарма... Он у Шибеник дође, гђе се у кратко време са сваким позна и од свакога љубљен буде”.⁹⁹

Из досадашњег излагања јасно је да је црквена симбиоза између Срба и Грка у северној Далмацији под млетачком влашћу била од обостране користи. Прилив Срба у приморске градове деловао је у бројно слабим грчким црквеним општинама као трансфузија унутрашње снаге и отпора против асимилације. Срби су, опет, у грчким општинама нашли први ослонац и основ за развој сопственог верског и црквеног живота. Културни живот Срба калемio се на културну активност Грка, којој је центар био у Венецији а главни протагонисти Грци са Крита, егејских и јонских острва и са Пелопонеза.

Грчких колонија на источној обали Јадранског мора више нема, али о њима и о црквеној симбиози Грка и Срба остао је у Далмацији светао и свечан траг. Време је као „мајсторско решето” развејало сву плеву ситничавости и фриволности у овим односима, а потомцима је остало оно што је у овој симбиози било најбоље. Остали су плодови слоге и културног стваралаштва рођеног у заједничком животу двеју једноверних етничких група. Остале су цркве, бројне књиге и још бројније уметнички израђене иконе и утвари као најлепши украс далматинских цркава и галерија и као најречитији сведок позитивног историјског значаја ове симбиозе.

⁹⁹ Д. Руварац, Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за православље, Београд 1898, 151.

Summary

Dr. Dushan Kashich

GREEK-SERBIAN SYMBIOSIS IN NORTHERN DALMATIA FROM 15th TO 18th CENTURIES

Having reviewed the existence of Greek churches in towns of Northern Dalmatia during the Byzantine rule, the author presents the creation of some new Greek military and commercial colonies in this region during the rule of Venice (1409—1797) and the efforts of the Greeks to obtain their prayer-houses. A migration of the Serbs into Dalmatian towns started at that time. They became members of Greek Church congregations and together with the Greeks fought for the preservation of their Orthodox faith. In that way a Greek-Serbian symbiosis in this region began and developed. The united Greeks and Serbs got, after a hard struggle, their churches at Zadar (1548), Shibenik (1569), Skradin (1684) and the Monastery of St. Paraskeve (the Veneranda) on the Island of Hvar (1561).

The Greeks were nearly exclusively parish-priests in these churches (except at Skradin) until the middle of 17th C., and since then, because of the increasing number of Serbs, a Serb used to become a chaplain to the Greek parish priest. Without a flux of new immigrants the Greek colonies decreased gradually and disappeared entirely in the beginning of 19th C., so that these Church congregations have remained purely Serbian.

This symbiosis had positive results for both sides. The Serbs were helpful to the Greeks as a reinforcement of their always weaker congregations, and the Greeks offered to the Serbs an opportunity to develop their religious life and cultural heritage. Their common resistance against the Roman-Catholic proselytism also brought reciprocal benefit. The most valuable trace of this symbiosis has remained in the Church painting, and the most beautiful works were done under the influence of the Byzantine, Italo-Cretan school. Many of these icons are even today a wonderful decoration of Dalmatian churches.